

ПРО ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ ФУНКЦІЙНОЇ ГРАМАТИКИ

У статті окреслено засадничі принципи функційної граматики, методологію функційно-граматичного дослідження. Подано характеристику функційно-семантичного поля та методу його формування, з'ясовано значення поняття «функція».

Ключові слова: функційна граматика, функційно-семантичне поле, функція, методика формування поля.

Для сучасної лінгвістики характерні паралельний розвиток, активне співіснування й взаємопроникнення декількох основних наукових парадигм, з-поміж яких виокремлюють: 1) генетичну (порівняльно-історичну, еволюційну); 2) таксономічну (системно-структурну); 3) прагматичну (комунікативно-функційну); 4) когнітивну (когнітивно-дискурсивну) [9, с. 16]. Пріоритетності у мовознавчих студіях останнього часу набули синергетичні пошуки на основі об'єднання досягнень системно-структурного та комунікативно-функційного напрямів лінгвістики, що особливо виразно демонструють дослідження міжрівневих системних утворень. Зокрема, в лінгвоукраїністиці предметом вивчення стали: локативність (О.В. Виноградова), інтенсивність дії (О.М. Попенко), потенційність (О.О. Сікорська), допустовість (В.П. Ткачук), темпоральність (В.М. Барчук), заперечення (М.П. Баган), порівняння (О.А. Щепка) валентність, відмінок, модальність (Н.М. Костусяк) та ін. Наукові доробки на засадничих принципах функційної граматики свідчать про перегляд лінгвістичного статусу низки категорій і корекцію деяких традиційних теоретичних положень, що дає змогу найбільш повно описати структуру, функції мови та співвіднесеність мовної одиниці зі смислом.

Базові принципи функційно-граматичних досліджень різноманітних мовних явищ розроблено представниками кількох національних шкіл: Л. Теньєр, Т. Гівон, А. Мартине, Ф. Данеш, Г. Хельбіг, С. Дік, В.Г. Адмоні, Ш. Баллі, О.В. Бондарко, Є. Курилович, Г.О. Золотова, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко та інші. В українському мовознавстві вивчення будови мови, опис її одиниць на засадах функціоналізму обґрунтували І.Р. Вихованець («Нариси з функціонального синтаксису української мови», 1992), А.П. Загнітко («Основи функціональної морфології», 1991); в працях К.Г. Городенської, М.В. Мірченка, М.Я. Плющ, Р.О. Християнінової та інших науковців представлено часткові розробки. У цій теорії панівним і визначальним принципом є виокремлення й формулювання певного смислу (поняття), який репрезентований у мові засобами різних рівнів, організованих на семантичній основі. Вивчення будови мови з позицій функціоналізму, на думку І.Р. Вихованця, переборює наявні вияви еkleктики в тлумаченнях мовних явищ у традиційному описі,

вносить істотні корективи щодо виокремлення системи одиниць, побудови їхньої ієрархії та визначення функцій. Об'єктивними чинниками доцільності вибору функціонального підходу до вивчення мови є потреба пізнати й осмислити її у поняттях, які б спроможні були охопити внутрішню єдність одиниць і категорій, ієрархічні відношення між ними, виявити вихідні і похідні одиниці [5, с. 3-4].

Грамматичні дослідження в межах функційної граматики, стверджує О.В. Бондарко, корисні й тим, що дозволяють інтегрувати в єдину систему різнопланові мовні засоби, які в традиційній формальній граматиці розглядають у різних частинах граматичного опису – морфології, синтаксисі, словотворі. Крім того, аналіз семантичного змісту, спрямований на пошук різноманітних засобів його вираження, дає змогу виявити особливо складні засоби: комбіновані, дотичні, опосередковані, некатегоріальні «приховані» в складних закономірностях взаємодії граматики і лексики, граматики і контексту, морфології і синтаксису тощо. Велика кількість таких засобів вираження семантичного змісту залишаються невиявленими у звичайному описі [4, с. 13-17].

Методологія функційно-граматичного дослідження полягає у різноспрямованому аналізі – спочатку від семантики певних системних утворень до засобів їх вираження, потім від засобів до функції – та базується на трьох запропонованих О.В. Бондарком описах досліджуваного матеріалу: а) за принципом «від форми до значення», «від засобів до функції» – виокремлення на основі граматичної форми певної семантичної категорії; б) за принципом «від значення до форми», «від функцій до засобів» – виокремлення різноманітних засобів вираження певної семантичної категорії в мові; в) об'єднання зазначених принципів на різних етапах аналізу [4, с. 3-8, с. 16-17]. Двосторонній підхід опису мовних явищ зумовлений тим, що певна функція в мові реалізована різноманітними засобами, а з іншого боку, той самий засіб може виконувати різні функції. За результатами аналізу згідно з принципом «від форми до значення» постає система семантичної субкатегоризації, система семантичного варіювання в межах категорії. Протилежний напрям «від значення до форми» у буквальному сенсі передбачає систематизацію формальних засобів даного семантичного значення. Такий шлях дослідження може здійснюватися неодноразово: встановивши за допомогою форми певне значення, категорію, надалі з позицій знайденої категорії знову переглядають увесь матеріал її формального вираження семантики у мові.

Дослідження мови в інтерпретації теоретиків функційно-граматичного напряму базується на визначальних поняттях «функційно-семантичне поле» та «функційно-семантична категорія». Особливо широкого впровадження в мовознавстві набула теорія функційно-семантичного поля як системи рівноправних мовних одиниць зі спільною функцією, що була запропонована О.В. Бондарком. Ця концепція була активно підтримана та набула подальшого розвитку й уточнення в численних працях російських мовознавців [8, 10, 11, 12, 13, 14, 15].

Історія польового підходу до вивчення мовних одиниць бере свій початок в дослідженнях лексики німецькими мовознавцями (Г. Іпсен, Й. Трір, В. Порціг), а згодом він був застосований для розгляду будови мовної системи загалом [1]. На думку В.Г. Адмоні, для структури поля характерне співвідношення центру, утвореного оптимальною концентрацією усіх поєднаних у даному явищі ознак, і периферії, яка складається з утворень із некомплектним числом цих ознак [1, с. 49]. Поряд із визначенням поля як парадигматичного явища сформувалася тенденція кваліфікувати його як міжрівневе явище [17, с. 64; 7, с.9)].

У теорії поля, запропонованій О.В. Бондарком для розгляду мовних явищ, на передній план було висунуто ідею двосторонньої (змістово-формальної), впорядкованої на семантико-функціональній основі єдності, яка не передбачає чітко визначеної опозиційності зон та ґрунтується на вивченні континуальних сферичних утворень із центром та периферією: «Функційно-семантичне поле – це угруповання різнорівневих засобів даної мови, об'єднаних певною семантичною категорією та їхньою спільною семантичною функцією» [8, с. 17]. Характеристика функційно-семантичного поля у визначенні автора постає в ряді ознак:

1. У мовному просторі функцій і засобів наявна конфігурація центральних і периферійних компонентів поля. Для ядра характерна максимальна концентрація полетвірних ознак, для периферії – неповний набір цих ознак за можливого послаблення їхньої інтенсивності. Ядро вміщує мовні засоби, які мають риси найбільшої спеціалізації щодо вираження певних значень й однозначні в плані передачі змісту та систематично використовуються. Для сфери периферії характерно послаблення змісту, нерегулярність форми, імпліцитність, аномальність, асистемність одиниць. [7, с. 10; 8, с. 18].

2. Окреслюються зони перетину полів. Багатозначність конститuentів створює можливість їхньої участі в кількох полях: як доміанти в одному та периферії в іншому. Багатозначність конститuentів передбачає передумови для зв'язку мікрополів усередині одного поля, а також різних полів між собою. [7, с.10; 3, с.171].

3. Виокремлюються два основні структурні типи функційно-семантичного поля: моноцентричні (дуже концентровані) поля, які спираються на граматичну категорію, і поліцентричні (слабо центровані), які охоплюють сукупність різнорівневих мовних засобів і не утворюють гомогенної системи форм. У межах поля поліцентричного типу наявні: а) функційно-семантичні поля «розсіяної» (дифузної) структури із множинністю слабо пов'язаних між собою чи ізольованих різнорідних компонентів та розмитістю меж між центральною і периферійною зонами; б) функційно-семантичні поля компактної поліцентричної структури з чітко визначеними центрами.

Методика формування поля. За визначенням О.В. Бондарка, підставою для виокремлення функційно-семантичного поля слугує певне мовне явище: граматична категорія, синтаксична конструкція, угруповання лексико-

граматичних розрядів тощо. У подальшому для побудови функційно-семантичного поля за основу береться система усіх можливих мовних засобів, тобто з'ясовується, чи є на різних рівнях мови засоби, які взаємодіють з обраним центральним на основі спільності семантичних функцій. Наступний етап передбачає визначення повного складу таких засобів, окреслення меж цієї функційно-семантичної єдності, опис структури поля.

Найважливішим елементом дослідження функційно-семантичного поля є аналіз його семантики, що вимагає визначення:

- 1) семантичної категорії, яка лежить в основі поля;
- 2) складу і співвідношень семантичних ознак, у яких реалізується ця категорія;
- 3) семантичної домінанти функційно-семантичного поля, тобто основної найсуттєвішої ознаки, яка характеризує змістову специфіку поля і впливає на інші семантичні ознаки, виокремлювані в її складі.

Коли дослідник прагне визначити структуру функційно-семантичного поля, встановити центральні й периферійні компоненти, зв'язки між ними, перетин з іншими полями, то має справу не з абстрактною схемою семантичних ознак, а з деякою сукупністю двосторонніх засобів певної мови. Він визначає, чи є в даній групі різнорідних мовних засобів системність і в чому вона проявляється. На основі певних мовних ознак досліджуваних одиниць, класів і категорій у їхніх взаємозв'язках будується гіпотетична модель виокремленої функційно-семантичної єдності, яка потім перевіряється й уточнюється в процесі дослідження конкретних висловлювань. Вивчення репрезентацій елементів поля є певною мірою експериментом, який або підтверджує, або змінює, корегує, уточнює побудовану модель функційно-семантичного поля [4, с.24-25].

У вітчизняній лінгвістиці концепція функційно-семантичного поля в працях деяких дослідників була трансформована в поняття функційно-семантичної категорії. На III Міжнародному конгресі українців І.Р. Вихованець визначив термін «функційно-семантична категорія» як основний для категорійної граматики української мови [6]. Класичне розуміння категорії передбачає дихотомічну опозицію, графічно представлену у дереві опозицій. Вияв дихотомічних опозицій на основі логічних правил зумовлює поетапний поділ певного системного утворення на дрібніші з формулюванням основи протиставлення та диференційних ознак виокремлених субкатегорій. Однак відмінності в структурі функційно-семантичного поля і функційно-семантичної категорії не означають їхньої несумісності, адже центр функційно-семантичного поля містить деяку опозицію, а континуальність поля формується саме опозиціями категорій, що входять до його складу.

Наслідком субкатегоризації певного системного утворення, його диференціації на семантичні різновиди і варіанти постає проблема вивчення функціонування мовних одиниць, а дослідження в аспекті функційно-

семантичного поля та функційно-семантичної категорії вимагає деякого уточнення поняття «функція».

В енциклопедії «Українська мова» поняття функції (автор статті Ю.О. Карпенко) подано стосовно мови загалом як системи: «Функції мови (від лат. *Function* – виконання, здійснення) – призначення, роль, завдання, що їх виконує мова в суспільному вжитку» [16, с. 715]. За тлумаченням О.С. Кубрякової, функція в мовознавчому сенсі визначена вужче – як здатність мовної форми до виконання того чи іншого призначення [2, с. 140]. О.В. Гулига під функцією розуміє роль, виконувану одиницею в процесі мовлення, зауваживши, що іноді функція виявляється ширшою за граматичне значення [7, с. 12]. О.В. Бондарко розмежовує значення та функцію певного мовного засобу: «Значення – це знаковий зміст форми, її системно значима внутрішня властивість, яка виокремлюється насамперед на основі її категорійного значення. Реалізація ж функції – це мета використання того чи того засобу, чи комплексу засобів, які виходить за межі мови» [4, с. 31-32].

Сферою функціонування мовних одиниць є висловлювання й текст, а загальні функції: комунікативна, мислеоформлювальна, експресивна, інформаційна, естетична – тією чи тією мірою притаманні як мовним засобам, так і семантичним категоріям, які об'єднують та групують їх. Дослідження окремих категорій свідчить, що відбір засобів, необхідних для передачі змісту висловлення, зумовлений задумом мовця, і тому на перший план виходять або інформаційна, або мислеоформлювальна, або експресивна функція залежно від стилю мовлення. І хоча функція пов'язана насамперед із динамічним аспектом мови, важливою складовою в комплексному описі категорій є також граматичний аспект функції в складі мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики / В. Г. Адмони. – М.-Л., 1964. – 340 с.
2. Большая Советская Энциклопедия. – Т 28, 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.chempport.ru/>
3. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий и аспектологические исследования / РАН; Ин-т лингвистических исследований. – М.: Языки славянских культур, 2005. – 624 с.
4. Бондарко А.В. Функциональная грамматика / А.В.Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
5. Вихованець, І. Р. Грамматика української мови. Синтаксис [Текст] : підручник / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
6. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови / І.Р. Вихованець // III Міжнародний конгрес українців. Мовознавство (26 – 29 серпня 1996 р.). – Х., 1996. – С. 177 – 181.
7. Гулыга Е.В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. / Гулыга Елена Владимировна, Шендельс Евгения Иосифовна – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
8. Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры / Отв. ред.. А.В.Бондарко, С.А.Шубик - С-Пб.: Наука, 2005. – 480 с.
9. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми [Текст] : [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 712 с.

10. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / Отв. ред. А.В.Бондарко. – Л.: Наука, 1987. – 348 с. (М., 2001).
11. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Отв. ред. А.В.Бондарко. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
12. Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость / Отв. ред. А.В.Бондарко. – СПб., 1991. – 370 с.
13. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость/неопределённость / Отв. ред. А.В.Бондарко. – СПб. -1992. – 304 с.
14. Теория функциональной грамматики. Качественность, Количественность / [Акимова Т.Г., Берков В.П., Бондарко А.В. и др.]; под. ред. А.В.Бондарко. – СПб.: Наука, 1996. – 264 с.
15. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посесивность. Обусловленность / Отв. ред. А.В.Бондарко. – СПб. – 1996. – 229 с.
16. Українська мова : Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.
17. Щур Г.С. Теории поля в лингвистике / Щур Георгий Семенович / Предисл. М.М.Магковского. Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Издательство ЛКИ, 2007. – 264 с.

В статье определены основоположные принципы функциональной грамматики, представлена методология функционально-грамматического исследования. Подана характеристика функционально-семантического поля и методика его формирования, объяснено значение понятия «функция»

Ключевые слова: функциональная грамматика, функционально-семантическое поле, функция, методика формирования поля.

The basic principles of functional grammar, the methodology of functional grammar study are defined in the article. The characterization of functional-semantic field and the formation methods are submitted, the meaning of the concept «function» is found out.

Keywords: are functional grammar, functional-semantic field, function, field formation methods.